

SZEKERNYÉS János

Bánság, Közép-Európa pereme

„Annak a földdarabnak, melyet északról a Maros, nyugatról a Tisza, délről a Duna hullámai mosnak, keletről az erdélyi heglánczolat övedz” a területét a tájegység első hivatott történetírója, Böhm Lénárt (1833–1924) 1867-ben Pesten kiadott *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme* című könyvének előszavában 472 négyszögmérföldben határozta meg, míg lakosainak számát mintegy másfél millióra becsülte. Az újabb szakmunkák 28 522 km²-ben állapítják meg a többé-kevésbé négyzet alakú földterület nagyságát, amelyet természetes határok szegélyeznek, míg népessége lélekszámát mintegy két és félmilliónak vélik.

A történetíró címválasztása tudatosnak és találónak bizonyult, midőn a nyomatékot a *külön* szóra helyezte. Felfogása és alaptétele szerint az ország rész rég- és közelmúltja számos ponton és több vonatkozásban is elütött, eltért Belső-Magyarország, valamint Erdély történetétől. Jellegzetes, többé-kevésbé individuális, egyéni karaktert kapott és nyert a lepergett évszázadok során. Közkeletűvé vált nevét – Bánság, Temesi Bánát – nem a történelem mélyéből hozta veretes örökség gyanánt, hanem önkényesen ötolta ki és ragasztotta a kincstári birtokként kezelt tartományra a 18. század elején a Habsburg Birodalom gyarmatosító katonai és polgári adminisztrációja. A török hódoltság előtt, a középkor folyamán Alsó Rézszekeként, Délvidékként, Temesközökként, Délmagyarországgként tartották számon a Dunáig és esetenként azon túl is nyúló régiót. A Magyar Királyság déli határvonala mentén tizenhat – köztük a jajcai, macsói, kucsói, nándorfehérvári, szörényi stb. – bánság sorakozott. Temesi bán és bánság sohasem létezett. A nagy tekintélyű történettudós, a Temesvárott született Pesty Frigyes 1868-ban könyvet jelentetett meg az MTA kiadásában *A Temesi bánság elnevezésének jogosulatlansága* címen. Okfejtésének, felsorakoztatott érveinek gyakorlati fogamatja nem lett. A tájegység immár három évszázada az osztrákok által ráoktrojált csinálmánynevet viseli.

Délvidék főkapitánya a temesi ispán és Temesvár várparancsnoka volt, aki grófi címet viselt, s akinek hatásköre több vármegyére kiterjedt. Az ország zászlósurai sorába tartozott, rangban a vajdák és a bánok után állott. A területet, a volt oszmán vilajetet, amelyről 300 évvel ezelőtt űzte ki a törököket, az osztrák császári hadak főparancsnoka, Eugen von Savoya (1663–1736) herceg keresztelte el Bánságnak Temesvár 1716. október 13-i elfoglalását követően. Az elnevezéssel egyrészt az évszázados ellenséggel szomszédos zóna veszélyességét, másrészt a tartomány közjogi státusát határozta meg. A régi földbirtokosok leszármazottai, jogos örökösei nem igényelheték vissza tulajdonaikat, nem kaphattak polgári szerepeket, hivatalokat. Nem állították vissza a vármegyéket. Eugen von Savoya mindent elkövetett annak érdekében, hogy a megszerzett terület kapcsolatát a Magyar Királysággal megakadályozza.

III. Károly nem magyar királyként, hanem német-római császárként iktatta tartományai közé az elnéptelenedett területet, amelyre Eugen von Savoya rendeletéből kurucok és protestánsok – vagyis magyarok! – nem települhettek. 1779-ig érvényben maradt parancsával, meghagyásával, instrukcióival napjainkig hatóan megszabta, befolyásolta a tájegység nemzetiségi összetételét. A közvetlenül Bécsnek alárendelt térség katonai és polgári kormányzójává Eugen von Savoya Claudius Florimund Mercy (1666–1734) nevezte ki, aki elhunytáig, 1734-ig állott a Temesi Bánság élén.

Alapvetően a török hódoltság 164 esztendeje, valamint az osztrák gyarmati uralom jelentette azt a cezúrát, azt a történelmi korszakot, amely a Marostól délre elterülő tájegység – a Temesköz és a Krassói Érchegeység – fejlődését, kibontakozását Erdélytől és a Magyar Királyságtól eltérő, némiképpen különböző mederbe terelte.

A középkorban az Alsó Részek – ahol a magyarság a honfoglaláskor telepedett meg – a Magyar Királyság szerves tartozékát képezték. Anonymus szerint a honfoglaló magyarok 895-ben jutottak el „a bögei részekre”. Miután Csanád kiűzte Marosvárról Ajtonyt, I. István király parancsából Gellért 1030-ban megszervezte a csanádi püspökséget, az alája rendelt hat főesperességet, s viszonylag sűrű plébániahálózatot. Az egyházmegye hat vármegye területét foglalta el: Csanád, Temes, Arad, Keve, Krassó és Sebes. I. László király 1092-ben a Pogányos patak mellett győzte le az országba betört kunokat és besenyőket. El Edrisi arab utazó „szép városként” említette leírásában 1154-ben Temesvárt, amely Temes vármegye székhelye volt. A várispánság élén 1172 és 1175 között Pancratius comes állt. II. Endre király – aki a temesi ispán tisztét és rangját az erdélyi vajdáéval tette egyenlővé – 1212-ben kelt oklevelei egyikében a „castro temesiensi” („temesi vár”) névformát használta. A Kis-Temes mellett emelt építmény a megerősített királyi várak sorába tartozott. Bővítéséhez, megerősítéséhez és korszerűsítéséhez I. Károly király 1307-ben kezdett hozzá biztonságos és kényelmes hellyé változtatva az erődítményt, ahol a Csák Máté vezette nemesi felkelés idején családjával és udvarával meghúzódhatott. Temesvár 1315-től 1323-ig királyi székhelyként szolgált, ahol a koronás fő, Károly Róbert király számos oklevelet állított ki, követségeket fogadott, lovagi tornákat rendezett, s ahonnan több hadjáratot is indított. Az Anjouk – Károly Róbert és utóda, Nagy Lajos – alatt érte el a vidék középkori virágzásának tetőpontját.

Fekvésénél fogva a dél-keleti országrész mindig ki volt téve a külső támadásoknak. A földrész belseje felé törő népek legtöbbször a Duna vonalát követve próbált célba érni. Az Alrészekre hárult a feladat, hogy kivédjék a bolgár cárság, Bizánc, a tatárok, a kunok, a besenyők ismétlődő, sorozatos támadásait, invázióit.

Az 1332–37-es pápai tizedjegyzékben 250 plébániát vettek nyilvántartásba az összeírók a Maros, a Tisza és a Duna határolta országrészben. Köztudott, hogy tíz falut, tanyabokrot köteleztek egy közös templom fenntartására. A vidéket a középkorban a következőképpen írták le: „A falvak képeről először a tornyos, toronynélküli kőegyházak, a kápolnák tűnnek elő; körülöttük a temető, arrébb a jobbágnép zsúfolt, vagy egy-egy utca vonalához igazodó házai, itt-ott nemesi udvarházak, kastélyok, sok helyen kőből, várszerűen megerősítve. A falu szomszédságában kertek, kutak, távolabb felszántott, parlagon pihenő földek, rétek, kaszálók, legelők, makkoltatásra alkalmas erdők nagyobb foltjai, itt-ott szőlők, gyakori halastavak, kerek vízimalmok. A legelőkön lovak, szarvasmarhák, disznók, juhok százai és ezrei, amelyeket téli időre a hidegtől védve istállóznak. Külön színeket adnak a képeknek a prépostságok és apát-ságok monostorai mintaszerű gazdaságaikkal, kertjeikkel, majorjaikkal.”

„A vég Temesváriban...”

Komoly fenyegetést jelentett nemcsak a Délvidékre, hanem a Magyar Királyság egészére az oszmánok megjelenése, térhódítása Európában: Drinápoly esete, Gallipoli-félsziget, a Bolgár Cárság, Szerbia elfoglalása, I. Bajazid szultán előnyomulása a Duna vonaláig stb. A magyar királyok – Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond – úgy próbálták megelőzni, kivédeni a veszélyt, hogy átkeltek a Dunán, s a törökökkel az ország határain kívül megütközve akadályozták, fékeztek előnyomulásukat. Az 1389-es sorsdöntő, Szerbiát elveszejtő rigómezei csatában is részt vett egy magyar dandár. Miután 1390-ben a törököknek sikerült időlegesen elfoglalniuk Galambóc várát, a Dunán is átkeltek, s a Temes folyóig elkalandoztak. Ekkor tették első ízben lábukat magyar földre. Temes vármegye és az Alsó-Részek területére 1391-től már mind gyakrabban nyomultak be portyázó török csapatok. Marczali Miklós temesi főispán és testvére, Dénes 1395-ben szerencsésen visszaverte a Temesközbe betörő oszmán sereget.

E fegyveres összecsapásokkal vette kezdetét az elszánt, folyamatos törökellenes küzdelem, amely váltakozó intenzitással és kimenetellel több mint másfél évszázadon át szakadatlanul tartott a déli részeken. A terjeszkedő Oszmán Birodalom a Magyar Királyság közvetlen szomszédja lett. Zsigmond király 1397. október 25-re Temesvárra hívta össze országgyűlésre a főrendeket, a vármegyei nemességet és – ami újdonságnak számított a diéták történetében – a városokat is. Az országgyűlés, amely egy hónapig tartott, többek között kimondta, hogy: „Ha a jelenlegi háborús idő alatt az ország határait ellenséges támadás fenyegeti, s a határt az ott hivataloskodó zászlósúr nem tudja megvédeni, minden zászlósúr és birtokos nemes, a közös kúrián lakók közül egy-egy, a többiek fejenként, személyesen tartoznak fegyvert fogni, s a királlyal vagy ennek akadályoztatása esetén a nádorral a fenyegetett részekre vonulni; a jobbágyos nemesek kötelesek azonkívül minden 20 jobbágy után egy íjjal felfegyverkezett katonát kiállítani.” Zsigmond király 1404-ben bizalmasát, legkiválóbb hadvezérét, Ozorai Pipót (1369–1426) nevezte ki temesi ispánná és temesvári várkapitánnyá, aki több győztes csatát vívott a törökök ellen. Megkezdte Temesvár és Nándorfehérvár kiépítését, s kezdeményezésére és felügyelete alatt alakították ki, teremtették meg az al-dunai végvárrendszert. Ozorai Pipo szolgálatában kezdte katonai pályafutását a későbbi törökverő, a következő fél évszázad legnagyobb hadvezére, a még gyermek Hunyadi János (~1407–1456), akit Albert király (1397–1439) 1439-ben szörényi bánná, I. Ulászló király (1424–1444) pedig 1441-ben temesi főispánná, Nándorfehérvár kapitányává és Újlaki Miklóssal (~1410–1477) együtt erdélyi vajdává nevezett ki. Az 1443. június 5-i nagy földrengés után újjáépítette a várat és a várkastélyt, amelyben Kolozsvárról elhozott családját is elhelyezte. Temesvárról indult az 1446-ban Magyarország kormányzójává választott Hunyadi János törökellenes balkáni hadjárataira. Temesvár környékén gyűjtött banderális csapatával vult Szegedre, majd Kevét érintve Nándorfehérvárra, ahol 1456. július 22-én diadalmaskodott a II. Mehmed szultán vezette török haderő felett. A fényes győzelem után a zimonyi táborban dúló pestisjárvány oltotta ki életét. A temesvári várkastély első emeleti kápolnájában esküdött meg a bibliára V. László (1440–1457), hogy nem fogja bántani a Hunyadi fiúkat.

A nyomasztó török veszély, az oszmánokkal vívott csaták és háborúk állandósulása arra készítette a magyar királyokat, hogy országos tekintélyű, a harcokban jártas és edzett férfiakat nevezzenek ki temesi gróffá, ispánná és temesvári várkapitánnyá. A tisztséget a 15. században olyan hadvezérek viselték, mint Ozorai Pipo, Rozgonyi István, Újlaki Miklós, Hunyadi János, Hunyadi László, Szilágyi Mihály, Szokoly Péter, Nagy Ambrus, Kinizsi Pál, a 16. században meg Báthory István, Újlaki Lőrinc, Drágffy János, Perényi Péter, Enyingi Török Bálint, Czibak Imre, Petrovics Péter stb. Temesi ispánként „Sánta” Báthory István (~1480–1530) 1512-ben Illava mellett győzelmet aratott egy betörő szabadsapat felett, 1514-ben pedig

arra vállalkozott, hogy a Rákos mezején összesereglett kereszties hadat – amely Dózsa György vezetésével az oszmánok ellen indult, de vonulása parasztfelkelésbe torkollott – megállítsa és szétozlassa. A nagylaki és csanádi vérengzések, csatavesztések után Temesvár falai közé menekült: a mocsarak övezte és védte erődítményt sikerült megtartania, amíg legfőbb politikai ellenfele, Szapolyai János (1487–1540) erdélyi vajda felmentő seregével segítségére nem sietett. A lázadók vezérét és főembereit Temesváron, a „tüzes trónus városában” kínozták halálra. Perényi Péter, Enyigi Török Bálint és Petrovics Péter a hitújítás, a protestantizmus fölkarolásában, terjesztésében és támogatásában szerzett kivételes érdemeket. Körültekintő egyházszervezőként, a hitújítók céltudatos patrónusaként Petrovics Péter (~1485–1557) – akit némelyek „misszionáriuskodó várparancsokként” emlegettek –, rátermett, felkészült protestáns prédikátorokat és iskolamestereket hívott és telepített a Délvidékre, a Habsburg- és Szapolyai-ország rész közötti, örökösen vitatott területsávba, amely a lutheri és kálvini elvek, hittételek terjedésének, szétáradásának délkeleti irányban végső peremévé, mezsgyéjévé vált. A reformatori ténykedését Csanádon elkezdő Szegedi Kiss István (1505–1572) Petrovics Péter erkölcsi és anyagi támogatásával 1549-ben protestáns iskolát létesített és vezetett Temesváron. A spanyol zsoldosok nyomásra a sorrendben utolsó temesi gróf, Losonczy István (?–1552) – aki egyébként a költő Balassi Bálint (1554–1594) műzsájának, Ungádné Losonczy Annának (1553–1595) az édesapja volt – üldözte ki Szegedi Kiss Istvánt és „bajt hozó eretnek társait” a török által ostromlott vár falai közül. Az oszmán túlerővel szemben, Mohács után 26, Buda eleste után 11 esztendővel 1552. július 27-én, kerek egyhónapos elszánt, hősies küzdelem után – amikor felmentés, segítség sehonnan sem érkezett – Losonczy István a várbeli lakosság és a zsoldosok egy részének esdeklését is meghallgatva kapitulálni kényszerült. A hitszegő Ahmed pasa, aki megesküdött, hogy a vár feladása fejében hagyja a főkapitányt és embereit Lippára szabadon elvonulni, lekaszaboltatta a várvédőket. Losonczy István lenyűzött és szalmával kitömött fejbőrét Isztambulba küldte. A vár és a város elestének és Losonczy István hősi halálának Tinódi Lantos Sebestyén (~1510–1556) állított emléket *A vég Temesváriban Losonczy István haláláról* című históriás énekével.

Temesvárra a Magas Porta Gázi-Kaszim személyében pasát helyezett, s megszervezte a meghódított magyarországi terület második vilajetjét, amely a központi, a csanádi, gyulai, aradi, jeníi és lippai szandzsákságokból állott. A mindenkori temesvári beglerbég feladata volt Erdély szemmel tartása. A Szolnokon magyarnak született Bektas pasa állt 1602-től kezdődően a vilajet élén. „A szép terület századokra lett fejlődésében tönkre téve vagy legalább hátráltatva”. Karánsebesi-lugosi bánság néven az Erdélyi Fejedelemség része maradt a terület keleti sávja 1658-ig, amikor azt is elfoglalták, bekebelezték a törökök. Követeként, menedék- vagy támogatáskeresésben több erdélyi főúr is fölkereste a hódoltság 164 esztendeje alatt a vilajetközpontot. Járt, hosszabb-rövidebb ideig időzött Temesváron többek között Székely Mózes, Bethlen Gábor, Tholdalagy Mihály, Nagy Albert, Csiszár Gergely, Ribis Sigfried, Borbély György, iktári Bethlen János, ifj. Csáky István, Kovacsóczy Zsigmond, Boronkai Gábor fiai együtt, Balogh István, Rákóczy János, Angyalos János, Jármí András, Jármí Miklós, Cserényi Ferenc, Csiszár György, Nagy Bálint, Vay Rufinus, Becski András, Thoroczky András stb. A vidék elvadult, elmocsarasodott és fokozatosan elnéptelenedett. Az írott dokumentumok szerint a 16. században Dél-Magyarországon a magyarság még mindig a lakosság túlnyomó többségét alkotta, csak később – a folyamatos harcok, háborúk hatására – gyérült meg a magyarul beszélők lélekszáma. Jórészt megsemmisültek és feledésbe merültek Dél-Magyarország civilizációs vívmányai, megvalósításai is. A Duna, a Maros és a Tisza közötti gazdag vidéket – amelyet „Magyarország Kánaánjának”, „Szent István koronája egyik legszebb gyöngyének” neveztek – lakatlan, elvadult pusztasággá tette a török.

„Magasabb rendű civilizációs korszak”

Bécs megtámadása és sikertelen ostroma 1683-ban végzetesnek, sorsfordító jelentőségűnek bizonyult az Oszmán Birodalom számára. Világuralomra törő, hódító, terjeszkedő inváziós katonapolitikája végzetesen megtört. A több mint másfél évszázad során elfoglalt magyarországi várak, települések fokozatos feladására kényszerült. A Szent Liga Eugen von Savoya herceg vezette hadai zentai és pétervárad győzelmeik után Temesvár ostromához kezdtek, 1716. október 13-án kapitulációra kényszerítve a várat védő törököket. Az oszmánok kapitulációjának kikényszerítéséhez, kivívásához cselekvően és jelentős mértékben hozzájárultak az osztrák császár mundérját viselő labancok, magyar főtisztek, hírszerzők és közkatonák is: gróf Pálffy János (1664–1751) altábornagy, báró Ebergényi László (1666–1724) lovassági tábornok, Nádasdy IV. Ferenc (1655/1656–1723) lovassági tábornok, Splényi János László (~1738–1808) vezérezredes, Orczy István (1669–1749) ezredtulajdonos, gróf Esterházy József (1682–1748) huszárezredes, Babocsay Pál (?–1727) ezredes. A kapitulációs megállapodás értelmében a mintegy 12 000 fős oszmán helyőrség s a Temesváron tartózkodó valamennyi török és menekült kuruc szabad elvonulást kapott. Az aggodat, a betegeteket, a nőket és a gyermekeket 1000 parasztszekéren szállították Versecre és Belgrádba. A festői menet 1716. október 17-én hagyta el Temesvárt, ahol ezzel egyszer s mindenkorra véget ért a 164 esztendő török hódoltság.

Eugen von Savoya herceg a Temesi Bánság első, általa kinevezett katonai és polgári kormányzójának, Claudius Florimund Mercy lovassági tábornoknak, valamint Franz Paul Wallis (1678–1737) vezérőrnagynak, temesvári várparancsnoknak írásbeli utasításban hagyta meg, hogy Temesvár várába ne fogadjanak be másféle lakosságot, csak kizárólag római katolikus vallású németeket. A görögöket, szerbeket, románokat csupán a külvárosokban tűrték meg, a magyarokat – pontosabban a kurucokat és a protestánsokat! – még ott sem. Az új Vauban-típusú téglavár, amelyet 1723 és 1756 között építettek a Temesvárt megszálló osztrákok, habár belterületét a középkori erődítményénél lényegesen nagyobbra méretezték, eléggé hamar megtelt. Ezért főként a Béga medrének szabályozása, a mocsarak megregulázása, fokozatos lecsapolása után egyre többen telepedtek le a vármezőn, a katonai hatóságok által kiszabott védelmi zónán kívül eső területekre. Négy nagyobb fertály – a Majorok, Új Német Majorok, Mehala és Gyárvaros – keletkezett. A vár keleti, „erdélyi” kapujától jókora távolságra elterülő negyed keletkezésétől, a 18. század legelejétől a Gyárvaros nevet viseli, mivel itt létesültek az első ipartelepek: a selyem-, a sör-, a posztó-, a bőr-, a szeg-, a salétromgyár. Célszerű, dúsan jövedelmező kolonizációs politikája érvényesítésének és megvalósításának alapvető feltételét, hatékony eszközt és szerves részét képezte az elvadult és elnéptelenedett régió benépesítése, a nyugati civilizáció vívmányainak és értékrendjének a meggyökereztetése és elterjesztése, a társadalmi és gazdasági viszonyok modernizálása, a mezőgazdasági és ipari termelés fel lendítése, korszerűsítése – egy racionálisan megszervezett mintatartomány létrehozására. Az osztrák hatóságok 1721-től kezdődően három nagy hullámban sok ezer telepest költöztettek a 18. század folyamán az elvadult, mocsaras régióba a Habsburg Birodalom, valamint a német hercegségek és fejedelemségek területéről, a Duna és a Rajna közötti térségből. Tekintélyes méreteket öltött ugyanakkor a szomszédos, a nem túl messzi vidékekről történő folyamatos beszivárgás is. A „svábok” tömegével együtt románok, szerbek, katolikus bolgárok, spanyolok, franciák, olaszok, csehek stb. is szép számban érkeztek a Temesközbe, Közép-Európa legritkább népességű övezetébe, amelynek lélekszáma hét évtized leforgása alatt megtizennyolcsorozódott, 700 ezer fő fölé emelkedett. A mérnöki tervek, a kincstári szabványok alapján kialakított falvak, ipartelepek, mező- és bányavárosok sokasága keletkezett gombamódra a

Maros, a Tisza és az Al-Duna közén. Multietnikussá formálódott, alakult a gyarmatként kezelt és nagyobb részt korrupst hivatalnokok által igazgatott tartomány. Igazából a rendi társadalom korlátainak áttörését, felszámolását célozta a Habsburg abszolutizmus különleges modernizációs kísérlete, amelynek eredményeként a Temesi Bánság minden tekintetben egy „új, nyugati elveken és gyors fejlődésen alapuló, magasabb rendű civilizációs korszakba lépett”.

Ellenben a császári kincstár számításai és szándékai csak részben váltak be. A Temesi Bánság bekebelezése, benépesítése, iparosítása, korszerűsítése és fejlesztése sok kiadással járt, erősen megterhelte a Habsburg Birodalom költségvetését. A francia forradalom kitörésének előszele, a háborús előkészületek, a kiadások növekedése, a magyar rendek ismételt kérése, de leginkább a józan gazdasági megfontolások „kegyes gesztusra” késztették Mária Terézia (1717–1780) királynőt: 1778. június 6-án kelt rendeletével a Bánság területét – a Határőrvidék kivételével, amely továbbra is a bécsi Udvari Kamara és Haditanács fennhatósága alatt maradt – visszacsatolta Magyarországhoz, megszüntetve egyúttal a magyarok betelepedésének tilalmát is. Három vármegyét – Temest, Torontált és Krassót – alakítottak ki, amelyeknek élére főispánokat neveztek ki. Temes vármegye, amely 1779. május 1-jén kezdte meg működését, főispánja Niczky Kristóf (1725–1787) gróf lett, aki a temesi gróf címet is megkapta. Torontál központja Nagybecskerek, Krassóé meg Lugos lett. Vármegyei hivatalokat kizárólag csak magyar nemesi címmel rendelkezők kaphattak és viselhettek, ami kedvezett a magyar tisztviselő-, majd iparosréteg megjelenésének, fokozatos térnyerésének a tájegység nagyobb városában.

Temesvárt 1781. december 21-én kiadott rendeletével II. József (1741–1790) a szabad királyi városok sorába emelte, amit a pozsonyi országgyűlés az 1790–91. évi XXX. törvénycikkkel szentesített. Megválasztott követekként a Béga-parti város képviselőjében Koppauer Ignác és Joanovits Bazil jelent meg elsőként a diétán.

A vármegyék visszaállításakor nagy kiterjedésű kincstári uradalmak feküdtek a Bánság területén, amelyeket továbbra az Udvari Kamara műveltetett. Gazdasági okok miatt 1781. augusztus 1-jén kezdték el Bécsben a bánsági kincstári birtokok kiárusítását, elárverezését. A vármegyei tisztségviselők – Eötvenes Lovász Zsigmond alispán, Balás István helyettes alispán, Fummer Mihály főszámvevő, Pósfay József exactor, Szabó Ferenc és Vörös Ignác szolgabírák, Deseő Ádám, Mesterházy János és Laczkovics István alszolgabírák – alkották az első 41 vevőként jelentkezett igénylők egyik csoportját. A vásárlók többsége azonban a dúsgazdag örmény, görög, macedón, szerb és német kereskedők, tőkepénzesek sorából került ki, akik a földterületekkel, falvakkal együtt jó pénzért magyar nemesi címet és előnevet is szereztek. Családjaik, leszármazottjaik döntő hányada asszimilálódott, tökéletesen elmagyarosodott a 19. század folyamán, jeles személyiségeket adva a magyar közéletnek, országos politikának, hadseregnek, irodalomnak és művészetnek, mint például a Kissek, Hollósyak, Lázárok, Csekonicsok, Nákók, Karácsonyiak, Murányiak, Vukovicsok, Capdebók, Sissamiak, Deschánok, Csernovicsok egymást követő nemzedékei. Magyar nemességet szerzett Klapka József (1786–1863) nyomdatulajdonos, lapszerkesztő, kultúraszervező is, aki 1819 és 1833 között Temesvár polgármestere, majd országgyűlési képviselője volt, s aki 1815-ben 4000 kötettel megnyitotta Magyarország első vidéki kölcsönkönyvtárát, amelyet 16 éven át vezetett. Klapka József egyébként az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc neves tábornoka, Klapka György édesapja.

A magyar szabadságharc vezetői, kiemelkedő személyiségei közül többen a Bánság szívében és területén születtek, tanultak, illetve szolgáltak: Klapka György tábornok mellett meg kell említenünk Kiss Ernő, Lázár Vilmos, Damjanich János és Leiningen-Westenburg Károly aradi vértanúkat, Csernovics Péter kormánybiztost, Vukovics Sebőt, a Szemere Bertalan ve-

zette kormány igazságügy miniszterét, valamint Horváth Mihály vallás- és közoktatási minisztert, a Függetlenségi Nyilatkozat egyik szerkesztőjét. Georg von Rukavina (1777–1849) tábornok, várparancsnok által a császár hűségében megtartott temesvári erődítményt 107 napon át ostromló honvédsereget Vécsey Károly és Bem József tábornokok vezette. Különbö a szabadságharc utolsó fegyveres ütközetére, összecsapására is Temesvár falai közelében, a Szentandrás, a Csókaerdő és a Vadászerdő közötti mezőn került sor 1849. augusztus 9-én. A csatavesztés, a honvédseregek súlyos veresége hírére tette le a Temesvártól 60-70 km-re fekvő Világoson a fegyvert. A császári hadakat Julius Jacob von Haynau (1786–1853) tábornok vezette, aki 1847-ig hadtestparancsnokként ugyancsak a temesvári várban szolgált.

A bosszúéhes császári udvar kivonta a régiót Magyarország fennhatósága alól, és létrehozta a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság nevű koronatarományt, amelynek Temesvár lett a fővárosa, a mesterségesen összetákoltt államalakulat 1860-ig létezett.

„A magyar Manchester”

A Bánság fejlődéstörténetében is korszakhatárrá veretesült az 1867-es esztendő, amely a kétközpontú dualista állam, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttének éve. Főispánként a helyreállított Temes vármegye élére előbb Murányi Ignác (1818–1869), majd elhunytát követően barátja és rabtársa, csicseri Ormós Zsigmond (1813–1894), az MTA tagja, a megye volt érdemdús, kiváló szolgabírója, a Deák-párt dél-magyarországi élharcosa került. A városházán Küttel Károly (1818–1875), Steiner Ferenc (1824–1904), Török János (1843–1892), majd 1885-től 1914-ig dr. Telbisz Károly (1853–1914) töltötte be a polgármesteri tisztséget. Az agilis Küttel beindította a lóvasút-közlekedést, letette a bécsi Ferdinand Felner és Herman Helmer vezette cég tervezte új színházépület alapkövét. Kiemelkedő eseményekben, jelentős megvalósításokban fölötté gazdagnak bizonyult az 1872-es esztendő: Ormós Zsigmond főispán szorgalmazására 1872. május 1-jén nyomdafestéket látott a tájegység első magyar nyelvű újságja, a *Temesi Lapok*. Tető alá került az Állami Főreáliskola új épülete. A műgyűjtő-főispán, Ormós Zsigmond személyes kezdeményezésére és lankadatlan fáradozásainak, szervezőmunkájának eredményeként 1872. szeptember 25-én létrejött a régió történészeit, kutatóit, szakíróit, régiséggyűjtőit tömörítő Délmagyarországi Történeti és Régészeti Társulat, amely a „magyar nemzeti közművelődés és a magyar állameszme megszilárdítását”, valamint a déli országrész történeti múltjának földérintését, relikviáinak összegyűjtését tűzte ki elsőrendű céljává. A Ferenc József Színházat, a Koronaherceg szállót és vendéglőt, valamint a Városi Vigadót magába foglaló impozáns épülettömböt Steiner Ferenc működése idején 1875. szeptember 22-én Csiky Gergely *Prológu*sával és Szigligeti Ede *Nőuralom* című vígjátékának előadásával avatták fel. Török János polgármester nagyszerű megvalósításainak sorából „fényesen kiragogyog” 1884. november 12. estéje, amikor az európai földrészen elsőként Temesvár utcáin és terein gyúltak fel a villanygömbök és az ívlámpák.

A Budapest rendőrfőkapitányává kinevezett Török János örökébe 1885-ben a 31 esztendő Telbisz Károly lépett, aki a korszerű nagyváros, a modern Temesvár megteremtőjeként írta be kitörölhetetlenül a nevét a Bánság annaleseibe.

Példátlan erejű és ütemű építkezési láz kerítette hatalmába a Maros és az Al-Duna közötti tájegység közigazgatási, gazdasági és szellemi központját a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben. Oriási építőtelegeppé változott, alakult át a város egész területe. A város ugyanakkor kifelé is erőteljesen terjeszkedett. 1910-ben Mehala községet is a városhoz csatolták. Az egyháztagok adakozásából, valamint a város költségén épült fel 1896 és 1901 között a Gyár városban a Millenniumi Templom impozáns épülete s a mutatózó paplak. Szomszéd-

ságában került később tető alá a Városi Polgári Menház Alap Székely László (1877–1934) műépítész tervezte díszes bérháza, a Magyar utcában a községi elemi iskola, a tanítóképző, a Gizella Árvaház, az új neológ zsinagóga, a vízi erőmű, a Szent Illés görögkeleti templom, az ipari munkásházak csoportja, az erdőéri szakiskola stb. A Józsefvárosban húzták fel a Temes-Béga Vízsabályozási Társulat székházának, a községi elemi iskolának, a kálvinisták templomának és bérpalotájának, a Délvidéki Kaszinónak, az Önkéntes Tűzoltó Egyletnek, a városi tisztviselők bérházának, az Eötvös utcai óvodának, az ortodox zsinagógának, valamint a vasútállomás mutató épülettömbjeinek falait. Az Erzsébetváros a siketek tanintézetével, a Vörösmarty utcai községi elemi iskolával, a református bér- és imaházzal, a tanítók konviktusával, a közbűvőhíddal gazdagodott, s a római katolikus templom építéséhez is hozzákezdtek. A Belvárost a postapalota, a piaristák nagyszerű épületegyüttese, az állami főgimnázium, a felsőbb leányiskola, a Lloyd-palota, a papnevelő-intézet új otthona, a fa- és fémipari szakiskola, a Kereskedelmi és Iparkamara székháza, a pénzintézetek ingatlanai, valamint az emeletes bérházak sokasága varázsolta elbűvölővé, nagyvonalúvá és mutatóssá. A világháború kitörése megakadályozta Telbisz Károly nagy álmának, a városi közkórház korszerű épülettömbjének felépítését, valamint a felső kereskedelmi iskola befejezését, a MÁV-üzletvezetőség palotájának, az állami főreáliskola új otthonának, a városi hivatalok új irodaházának elkezdését, felhúzását. A vadászterdő egy részét városligetté szándékozott változtatni, átalakítani.

A már korábban üzembe állított lóvasutat 1899-ben váltotta fel a villamos, amely könnyítette, gyorsabbá és kényelmesebbé tette a városi közszállítást, a vonalait pedig évről évre bővítették, hosszabbították. A Bégára vízierőművet építtetett, új mederbe tereltette a várost átszelő csatornát, amely fölé új hidakat verettetett.

Művelődési intézmények és egyesületek sora létesült, kezdte meg tevékenységét Telbisz polgármestersége évtizedeiben. 1903-ban jött létre az Arany János Társaság és a Temesvári Magyar Dalárda, 1904-ben nyitották meg a városi közkönyvtárat, a gyermekpoliklinikát, a vakok intézetét, 1906-ban alapították a városi zeneiskolát, 1908-ban pedig a Dél Irodalmi Társaságot, amely 1910-ben kiadta a *Magyar Dél* című havi folyóiratot, továbbá 1910-ben hozták létre a Kinizsi Sportklubot is. Kulcsszerepet vállalt Telbisz abban a kezdeményezésben és mozgalomban, amely azt kívánta elérni, hogy Magyarország kormánya Temesváron nyissa meg az ország harmadik tudományegyetemét vagy második műegyetemét.

Életkorára, valamint megrendült egészségi állapotára hivatkozva 1914 márciusában Telbisz Károly nyugdíjaztatását kérte. A városi hatóságok és a közületek fényes búcsúünnepségeket rendeztek 1914 májusában, amikor formálisan is megvált hivatalától. Korábban is gyakorta rakoncátlankodó szíve 1914. július 14-én az ausztriai Wörthi-tó melletti Pörschach am See-ben szűnt meg dobogni. Temesváron a Belvárosi temetőben helyezték örök nyugalomra. A Tóth Mihály szerkesztésében Debrecenben kiadott *A Város* című szemle nekrológiájában sokra értékeltette Temesvár elhunyt polgármesterének kivételes érdemeit: „Telbisz Károly dr.-ban az alkotások korának egyik legmunkásabb, legtehetségesebb és legrokonszenvesebb egyénisége dőlt ki. Őt utánozták a vidéki nagyvárosok vezetői, az ő várospolitikája szolgált mintául másoknak, hatalmas enerzsiáját megcsodálták országszerte. Harminc esztendő alatt kiemelte a sűrű katonai várost a németsegből és Dél-Magyarország központjává tette azt. Művelt lélek, nagy elme volt a megboldogult. Lelkesedett minden modern eszméért. A kivitelben gátat nem ismert. A valódi tehetséget és hivatali buzgalmat megbecsülő, a dologtalanságot ostorozó igaz, őszinte, igazságos lélek volt, akit szeretettel vettek körül tisztársai és mindenki, aki ismerte nemes törekvéseit és jó szívét. Sokat tudott, sokat tapasztalt és bejárta a külföldet, dús tapasztalatait városa javára fordította. Több nyelvet beszélt, és élénken részt vett Temesvár társadalmi életében. Méltán gyászolja őt városa, mely nagyságát jobbjára neki köszöni.”

Temesvárt fejlettsége, rendezettsége és összképe okán „kis Bécs”-nek becézték, mások ellenben fejlett ipara, élénk gazdasági élete miatt a „magyar Manchester”-ként aposztrofálták, emlegették. A Borovszky Samu (1860–1912) szerkesztette *Magyarország vármegyéi és városai* című reprezentatív monográfiásorozat Temes megyéről szóló 1912-ben kiadott kötetében a Temesvári Kereskedelmi és Iparkamara titkára, Lendvai Jenő (1883–1946) jogos büszkeséggel írhatta: „A temesvári áruknak, mondhatni, Európa valamennyi államában és a tengerentúlon is van piaca. A temesvári liszttel süt a németországi háziasszony, temesvári cipőt hord az angol gentleman, temesvári harang kong Romániában, temesvári szeszt mérnek Törökországban [!], temesvári kalap kerül Franciaországba, Belgiumba, temesvári cukorkát majszol a bulgár gyerek, temesvári szilvóriumot iszik az orosz és kanadai, temesvári kocsikat hajtanak Szerbiában, temesvári gypjufonalból is készül a kis-ázsiai szőnyeg, temesvári vajat esznek az Egyesült Államokban, temesvári illatszert használ a svéd, és temesvári gyújtóval gyújt cigarettára az egyiptomi”. Újabb gyárak, iparvállalatok üzembe állítására készültek, s kivitelezésre várt a kultúrpalota, a MÁV-székház, az új városháza, több iskola épületeinek tervrajza. Minden elvárásnak és igénynek maradéktalanul megfelelő létesítményekben kívánt alkalmas hajlékot biztosítani Temesvár városa Magyarország második műegyetemének.

A gyarapodás és a fejlődés lendületes folyamatát visszavetették, végzetesen megtörték a Szarajevóban eldőrdült pisztolylövések s az azokat követő drámai események. A Bánság területe, a románok 1916-os, gyorsan visszavert orsovai betörési kísérletét leszámítva az első világháború éveiben nem vált hadszínterré. Lakosságának a hadi események miatt nem kellett elmenekülnie. Mégis hatalmas veszteségek érték anyagiakban és emberáldozatokban is. A világégés epilógusában, a forradalmak hónapjaiban Róth Ottó ügyvéd és Bartha Albert (1877–1960) alezredes, a temesvári katonai parancsnokság vezérkari főnöke megkísérelte megmenteni az országrészt egy új államalakulatot teremtve, és 1918. október 31-án kikiáltotta a Bánáti Köztársaságot, amelyet azonban csak néhány hétig hagyott élni a franciák és a szerbek inváziója. A szerb hadsereg egységei 1918. november 7-én lépték át az Osztrák–Magyar Monarchia határát, s a hónap derekán szállták meg Temesvárt és Lugost, valamint a terület nagyobb részét, továbbá 1918. december 3-án vonultak be a Bánság fővárosába a francia gyarmati hadsereg első, nagyobb részt színesbőrűekből álló egységei. Éles rivalizálás támadt, amely aztán hosszú időn át folytatódott a szerbek és a románok között Bánság megszerzéséért. A már-már háborúval fenyegető konfliktust a trianoni békediktátum végül a történelmi tájegység kettéosztásával oldotta meg, miközben Magyarország csupán a Tisza és Maros szögének, Torontál vármegyének egy kicsiny szegletét tarthatta meg. Az antanthatalmak mellőzték, figyelmen kívül hagyták a bánátsági sváb vezetők tekintélyes hányadának előterjesztését, érvekkel alátámasztott folyamodványát, amelyben a mindenkor egységes régió integritásának – függetlenül attól, hogy melyik államnak juttatják is majd! – megőrzését kérték. Ohajuk nem talált meghallgatásra. Vonzáskörzeteik megcsonkítása, elvesztése következtében az önkényesen meghúzott határ mindkét oldalán a peremhelyzetbe került városok, községek, falvak megtorpantak, évtizedeken át stagnáltak fejlődésükben. Temesvárra csak 1919. augusztus 3-án vonulhatott be a Román Királyság hadserege. A hatalomátadás nem ment teljesen simán és zökkenőmentesen. Határkiigazításra, területcserére is sor került a két utódállam között 1924-ben.

A tájegység színeváltozása

A két világháború közötti évtizedekben a Bánság térképén néhány új üzem, iparvállalat jelent meg. A városokban két-három közintézményt, pár bérpalotát, valamint villák és családi házak sokaságát emelték. 1920-ban megnyitotta kapuit a Béga-parti város első felsőfokú tanintézete, a politechnikum. Nagy hévvel folytak – mint egyébként szerte az országban – a politikai torzalkodások, sűrűn követték egymást a korrupciós botrányok. Temesvár városának az 1920-30-as években több mint 30 polgármestere volt, ugyanannyi, mint a török kiűzését követő két évszázad alatt.

A Trianonban hozott drasztikus döntés gerjesztette ájulattól, irányvesztettségéből felocsúdva a Bánság nemzetiségei, hol külön-külön, hol összefogva igyekeztek az új történelmi feltételekhez igazodva újrászervezni létüket, rendezni soraikat. Lugos nemcsak a bánsági, hanem a romániai magyarság egészének egyik jelentős gócpontjává vált azáltal, hogy a Jakabffy Elemér (1881–1963), Sulyok István (1891–1945) és Willer József (1884–1972) alkotta triumvirátus 1922-ben megindította a *Magyar Kisebbséget*, amelynek német, francia és román nyelvű melléklapjait is megjelentette. A rangos nemzetiségpolitikai szemle 1942-ig kéthetente folyamatosan nyomdafestéket látott. A bánsági németek 1926-ig tető alá hozták impozáns iskolaépületüket, a Banatiát, a magyarok meg közadakozásból – Romániában párját ritkító módon – Székely László műépítész tervei alapján felépítették a négyszintes Magyar Házat, amely az Országos Magyar Párt bánsági szervezete, a társadalmi és közművelődési egyesületek hajlékaként szolgált, elkobzásáig, 1953-ig. Visszaszerzéséért több mint két évtizede folyik a pereskedés.

A szomszédságában lezajlott kisebb csatározásokat, a szövetségesek bombatámadásait leszámítva Temesvárt és a Bánságot a második világháború sem károsította túlságosan. Nagyobb csapások, súlyosabb megrázkódtatások az 1940-es évek második felében és az 1950-es években sújtották a tájegységet. A németek tömegeit hurcolták el „malenkij robotra” a Szovjetunióba, deportálták a Bărăganba, ahova román, szerb, bolgár és magyar földműveseket is tekintélyes számban elhurcoltak. A szorgalmukról, földszeretetükről híres bánsági parasztok, akik maximálisan kihasználták a dús, televényes talaj, valamint a gépesítés adottságait és előnyeiket, jobban és gyorsabban „megtollasodtak”, az átlagosnál tehetősebbekké váltak, amiért aztán a pártfunkcionáriusok nagy hányadukat kulákkokká nyilvánították. Csak keserves évek múltán térhettek vissza a száműzetésből falvaikba, otthonaikba. Közülünk többen is a városokban, az iparközpontokban siettek egzisztenciát teremteni, új életet kezdeni.

Miután a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája 1949-ben Josip Broz Titót a haladás és a dolgozó nép megátalkodott ellenségének, a nemzetközi imperializmus „láncos kutyájának” bélyegezte és kiáltotta ki, a Szerbiával határos Bánságban – ahol lövészárkokat, fedezékeket, géppuskaállásokat, betonbunkereket építettek ki –, az Al-Dunától a Marosig a „szocializmus építése” igazából nem indult be, csupán takaréklángon pislákolgatott az 1950-es évek végéig. A béke első esztendejében, 1945-ben létesült az Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet, a Mezőgazdasági és Állatorvosi Főiskola, s nyitotta meg kapuit az Állami Román Színház, amelyhez 1953-ban felzárkóztak a magyar és német színtársulatok. I. Mihály király 1947. április 17-én kelt 131. számú törvényerejű rendelete alapján alakult meg a Banatul Állami Filharmónia, s tíz nappal később, 1947. április 27-én avatták fel Verdi *Aida* című operájának színre vitelével az Állami Román Operát. A tanügyi reformot követően, 1948-ban létesített Tanárképző Főiskolát két lépcsőben – 1962-ben, illetve 1968-ban – tudományegyetemmé rangosították.

Gyárak, ipartelepek és tömbháznegyedek létesültek a Béga-parti város minden fertályában. Növekedésnek, terebélyesedésnek indult Lugos, Resicabánya, Nándorhegy, Boksánbánya,

Karánsebes, Buziásfürdő, Orsova, Nagyszentmiklós, Oravicabánya és Zombolya is. Rövid idő leforgása alatt gyökeresen megváltozott, jellegtelené „skatulyásodott” a települések összekepe, arculata, lakosságuk lélekszáma meg többszörösére hatványozódott. A mezőgazdaság kollektivizálásának átkos következményei elől menekülve a földművescsaládok a városokba, az ipari központokba húzódtak. Tekintélyes számban özönlöttek a Bánságba a szomszédos és a távolabbi tájegységek – Olténia, Mócvidék, Máramaros stb. – szülőttei. Magyarok is érkeztek a Temesköz városaiba és falvaiba, főként Udvarhelyszékről és a Szilágyságból. Amikor tömeges méreteket öltött a svábok visszatelepülése, Németországba költözése – a folyamat a rendszerváltozást követő években érte el tető- és végpontját – leginkább Moldovából hoztak „kolonistákat” az eltávozottak pótlására. A két és fél évszázada németek által alapított, rendezett, példásan gondozott és rendben tartott nagy bánsági községeket a 3. évezred elején jószereivel már csak 4-5 sváb család lakja. Az utóbbi évtizedekben érkezettek számottevő hányada frusztrált, képtelen beilleszkedni a tájegység hagyományos érték- és szokásrendjébe, nehezen tudja elfogadni a másságot, nem hordozza génjeiben, alkatában, neveltetésében és kultúrájában a sokat emlegetett „bánsági toleranciát”.

A Bánság természetföldrajzi, geomorfológiai, domborzati, történelmi, demográfiai, etnikai, valamint társadalmi-gazdasági szempontból is köztes, átmeneti övezetnek számított és számít a 21. század elején is. Nemcsak földrajzi fekvése, hanem tradíciói, korszakos megvalósításai és szellemisége, nyitottsága okán is Románia legnyugatibb régiója. Nyitottsága, hatványozott fogékonyasága korszerűsége, megújulásra avatta fővárosát, Temesvárt az 1989-es romániai forradalom gyűjtőpontjává.

A rendszerváltozást követő több mint két és fél évtizedben a prosperáló, sok alkalmazottat foglalkoztató bányaközpontok, virágzó iparvárosok roncsalmazókká, „szellemtanyákká” süllyedtek. A rangos, nagy múltú, valamint az újabban létesített gyárak, iparvállalatok sorra csődbe jutottak, lecsökkentették termelésüket vagy bezártak. Felszámolták, lebontották Temesvár számos nagyüzemét is: több gépgyárat, vegyi kombinátot, cipő- és textilgyárat, a kalapgyárat és a csokoládégyárat is. A Gubán Balázs alapította és igazgatta híres-nevezetes Victoria Gyár sem termel már jó ideje sem márkás lábbeliket, sem világítótesteket, sem műbőröket, sem szivacsokat, sem szaxofonokat. Elárvult csarnokait eladásra kínálják.

A nehézségek tömkelegével keményen viaskodva a Bánság városai és falvai igyekeznek megtalálni a túlélés és a továbbfejlődés csapásait, sikerekkel kecsegtető útjait. Helyel-közel ígéretes eredményeket, megvalósításokat is elkönnyelhetnek.

Temesvár 2021-ben Újvidék (Szerbia) és Eleusina (Görögország) társaságában az európai kultúra fővárosainak egyike lesz. Nagy megtiszteltetés és lehetőség, amellyel a Béga-parti város remélhetőleg élni is fog.

(A tanulmány eredetileg a kolozsvári Művelődés c. folyóirat 2017/2. bánsági tematikus mellékletében jelent meg. Köszönjük a közlés lehetőségét!)